

Віктор Мойсієнко

Житомир

Фонетичні особливості поліського наріччя*

Мова як суспільне явище активно реагує на всі процеси, що відбуваються в суспільстві. Невідповідність між реаліями дійсності і лінгвальними засобами їх вираження призводить до змін у мовній системі. Зміни обіймають всі мовні рівні, хоч і не однаковою мірою. Надзвичайно чутлива до таких процесів лексико-семантична система. Однак і на фонетичному рівні зміни, спричинені екстра- та інтралінгвальними чинниками, досить відчутні. Наприклад, для жителів багатьох українських полісів форма питально-відносного займенника [шo], заперечної частки [н'е] вже кілька десятиліть стала домінуючою.

Особливо подібні зміни виразно відчутні в діалектному мовленні. Регіональні відмінності, що вирізняли той чи інший територіально-мовний континуум, зазнають впливів з одного боку літературної української мови, а з другого — мови російських мас-медіа. Нині, в кінці ХХ століття, ми вже не можемо так очевидно констатувати, наприклад, на Середньому Поліссі (Житомирщина) наявність дифтонга *y̆o* на місці давнього *o*; також у кінці 90-х років двадцятого століття дифтонг *ĭe* на місці **ě* (ѣ) — явище швидше спорадичне, ніж широковідоме. Хоча ще в 50–70-х роках ці реалізації діалектологами констатувались як незаперечний факт. А щоб окреслити південну межу поліського наріччя, потрібно провадити нові польові дослідження. Сьогодні однозначно на основі, принаймні, оригінальних рис українського вокалізму (рефлексія давніх **ě* (ѣ), *o*, *e*; відбиття конвергенції **u > u*) на території Київщини, Житомирщини, Рівненщини пасмо ізоглос, що протиставляє північне наріччя української мови двом південним, проходи-

* Дослідження виконано в аспекті акустико-перцептивної фонетики, але ця проблема вимагає іншого — експериментально-фонетичного розв'язання — Прим. ред.

тиме значно північніше хрестоматійно виділюваної лінії Рівне — Новоград-Волинський — Київ.¹

Саме тому для дослідника мови важливе значення мають певні хронологічні зрізи лінгвосистеми. Звичайно, морфологічна, дериваційна, синтаксична системи напрочуд консервативні. Час для змін у цих системах визначається століттями. Певною мірою це поширюється й на фонетичний рівень мови. Однак, як показують результати досліджень поліського континууму², в ряді випадків маємо справу з фонетичними інноваціями, що постали протягом останніх десятиліть. Водночас більшість поліських діалектних рис у системі вокалізму та консонантизму з незначними відмінностями ілюструють фіксовані раніше особливості.

Про те, що поліське наріччя протиставляється решті мовного простору України наявністю дифтонгів на місці наголошених етимологічних *o*, *e*, **ě* (ѣ), написано достатньо.³ Причому, дифтонги *yo* < *o* та *ie* < **ě* (ѣ) фіксуються діалектологами майже на всій території Полісся (виняток — непослідовність (затухання) *ie* на Західному Поліссі)⁴, хоч АУМ наявність *yo* та *ie* на Західному Поліссі (крім Берестейщини та Підляшшя) не підтверджує.⁵

¹ Жилко Ф. Т., *Нариси з діалектології української мови*. — Київ 1965. — С. 138–139; Бевзенко С. П., *Українська діалектологія*. — Київ 1980; *Атлас української мови*. — Т. 1. — Київ 1984. — К. IX; Матвіяс І. Г., *Українська мова і її говори*. — Київ 1990. — С. 33–34.

² Використано матеріали власних польових досліджень, зібраних протягом 1989–1993 рр. у 136 населених пунктах Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської обл. України та Гомельської, Берестейської обл. Білорусі, а також картотеки словника поліських говорів кафедри української мови Житомирського педуніверситету та найновіші дані фонотеки говорів Житомирської області (1997–1999 рр.).

³ Ганцов В. М., *Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку*, [у:] *Записки історично-філологічного відділу УАН*. — Кн. II–III, — Харків 1923; Курило О., *Спроба пояснити процес зміни o, e в нових закритих складах у південній групі українських діалектів*. — Київ 1928; Kuraszkiewicz W., *Zarys dialektologii wschodniostowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*. — Warszawa 1954, wyd. II 1963; Жилко Ф. Т., *Возникновение дифтонгов в украинском языке (древние o, e в новых закрытых слогах)*, [у:] *Вопросы теории и истории языка*. — Ленинград 1963; Назарова Т. В., *Некоторые особенности вокализма украинских правобережно-полесских говоров*, [у:] *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*. — Москва 1968. — С. 67–100; Шило Г. Ф., *Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні*, [у:] *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. — Київ 1970. — С. 62–71.

⁴ Жилко Ф. Т., *Нариси з діалектології української мови*. — Київ 1966. — С. 45, 46; Бевзенко С. П., *Українська діалектологія*. — Київ 1980. — С. 42, 45.

⁵ АУМ — Т. 1. — Київ 1984. — К. 7, 57, 58; Т. 2. — Київ 1988. — К. 8, 9, 51, 52.

Дослідження 90-х років дозволяють дещо по-іншому подивитися на поліські вокали неоднорідної артикуляції. Найвний у нас аудіоматеріал із понад 100 говірок Житомирщини, записаний протягом 1997–1999 років, не дає підстав констатувати наявність на окресленому терені дифтонга $y\hat{o} < o$. Практично в усіх говірках маємо рефлекс $\hat{o} < o$ або $o^y < o$; $y < o$. Про те, що неоднорідні голосні (дифтонги) та \hat{o} , \hat{e} на Середньому Поліссі на фонологічному рівні не протиставлялися, а варіювалися залежно від віку інформатора, від мікродіалекту та інших причин, відзначав ще в 70-х роках М. В. Никончук⁶. У деяких мікросистемах монофтонгізація дифтонгів продовжується, але в переважній більшості українських правобережнополіських говорів фонологічна ознака однорідності-неоднорідності артикуляції як засіб дистинктивної опозиції вже не існує. Так, дифтонг $y\hat{o}$ дослідник на Правобережному Поліссі фіксує лише в шести населених пунктах Березівського району Рівненщини: [п $y\hat{o}$ п, в $y\hat{o}$ л]. Таким чином, нова для 80-х років структура правобережнополіського вокалізму, відзначена М. В. Никончуком у 1980 році, для кінця 90-х стає очевидною:

і	у
ê	ô
е	о
а	

У решті поліських говорів (східнополіський та подекуди західнополіський) дифтонги на місці давнього наголошеного o ми фіксували під час польових досліджень у 1990–1993 рр.

Лівобережне Полісся

$y\hat{e}$: гн $y\hat{e}$ й (101), к $y\hat{e}$ н', н $y\hat{e}$ ч (113);

$y\hat{i}$: н $y\hat{i}$ ч (113);

$y\hat{u}$: мешк $y\hat{u}$ й Р., мн. (101), ластав $y\hat{u}$ чки^і (113), н $y\hat{u}$ ж, дв $y\hat{u}$ р, п $y\hat{u}$ тни, в $y\hat{u}$ дкі^л' (102), в $y\hat{u}$ с'іпка (40), м $y\hat{u}$ р 'мор' (110);

$y\hat{o}$: в $y\hat{o}$ з, к $y\hat{o}$ н', п $y\hat{o}$ тни (101), ж $y\hat{o}$ нка (102), зал $y\hat{o}$ м (110), в $y\hat{o}$ спа (107), к $y\hat{o}$ р 'кір' (109);

$y\hat{a}$: зал $y\hat{a}$ м, гн $y\hat{a}$ й (111);

$\hat{o}i$: зам $\hat{o}i$ рки^і 'вугрі', окр $\hat{o}i$ п (110), м $\hat{o}i$ ч 'сеча' (113);

$\hat{o}i$: к $\hat{o}i$ р, б $\hat{o}i$ ж, заб $\hat{o}i$ й, ластав $\hat{o}i$ 'е (111);

$\hat{u}o$: ад труд $\hat{u}o$ й (111);

$\hat{o}e$: к $\hat{o}e$ р (110);

$\hat{i}e$: муз $\hat{i}e$ л' (109).

⁶ Никончук Н. В., Правобережнополіські говори в лінгвогеографічному освещенні. — Дисс. д-ра філол. наук. — Житомир 1980.

Спорадично звуки неоднорідної артикуляції на місці етимологічного *o* фіксували ми на Західному Поліссі: *нуїс*, *куїл'ка* (4), *вуйск* (18), *нуос* (26), *ноїс* (66) *завуїї* (49, 50).

Лише в кількох населених пунктах Чернігівщини зафіксовано дифтонги на місці *e* етимологічного: *адн'уїс* (102), *чуїох* (107), *чбїх* (111).

Існування дифтонга *іе* < псл. **ě* на Поліссі не заперечувалося жодним дослідником. Однак Ф. Т. Жилко вже у 60-х роках відзначав, що головна відмінність цього дифтонга від звичайних голосних виявлялася в обниженні язика під час артикуляції *іе*.⁷ М. В. Никончук у 70–80-х роках дифтонга *іе* на місці псл. **ě* вже не фіксує, відзначаючи натомість для значної території Середнього Полісся вимову типу *вієра*, *пйєрник*, *тобїє* як наслідок консонантизації дифтонга *іе*, а не виділення м'якості в самостійну артикуляцію.⁸ Аудіозаписи кінця 90-х років однозначно не дозволяють, принаймні для говірок Житомирщини, констатувати наявність дифтонга *іе* на місці псл. **ě*. Проте варто відзначити той факт, що у ряді населених пунктів точно перцептивно визначити артикуляцію звука на місці давнього *ě* неможливо. Так у с. Котівка Радомиського району в одних випадках чути звук, артикульований ближче до *i*, в інших — до *e*.

Із нашої польової практики відзначимо чітко артикульований дифтонг *іе* на місці псл. **ě*, але в ненаголошеній позиції, де його поява для поліських говорів незакономірна: *н'іе'м'ї* (111).

У ряді населених пунктів Чернігівщини та Гомельщини спорадично виступають дифтонги *іе* та *уї* не на місці етимологічних *o* та **ě*. Так дифтонг *іе* на Лівобережному Поліссі виступає у флексіях колишніх іменників *o*-основи: *уг'ріє*, *буг'ріє*, *муза'ліє* (102, 106), а *уї* на місці *ы* у ареалі, де *ы* > *у*: *вуйс'інка*, *ра'буїїє*, також у ненаголошеній позиції *вуйрач'кати* (40). Такий рефлекс зафіксовано і в говірці села Лупасове Корюківського району Чернігівської області, але під наголосом: *'вуйша* 'вища'.

Отже, поліські дифтонги ще й зараз виявляють надзвичайну строкатість у східнополіському говорі. Проте тенденція до зменшення ареалу поширення неоднорідно артикульованих голосних також очевидна. За умов більш інтенсивних міжговіркових контактів помітна тенденція до зменшення кількості їх виявів. Замість позиційно обмежених фонем у поліських говорах виникають фонемі, що не залежать від наголосу і структури складу. Дифтонги перетворюються в монофтонги. Цей про-

⁷ Жилко Ф. Т., *op. cit.* — С. 46.

⁸ Никончук М. В., *op. cit.* — С. 57–58.

цес відбувається шляхом занепаду й зникнення неоднорідних артикуляцій, а часом і субституції дифтонгів звичайними голосними.⁹

З інших явищ у системі вокалізму відзначимо оригінальну рефлексію *ы* у післянаголошеній позиції після губних у говірках Житковицького, Лельчицького, Лоївського, Хойниківського районів Гомельської області. Традиційно дослідники виділяють тут рефлекс *ы* > *у*, як під наголосом, так і в післянаголошеному складі¹⁰, однак ми спорадично, поряд із вищенаведеним рефлексом, фіксували звук не зовсім виразної артикуляції: з відчутно меншим ступенем огублення та коротшим за тривалістю, який позначаємо *ɔ*: *кр'іваш'лапɔй*, *каса'лапɔй*, *шеке'равɔй* (31), *гор'кавɔй* (28), *кар'тавɔ* (45) та під наголосом *'взрадак* (43). Таку ж огласовку в говірках окресленого ареалу відзначає В. Л. Конобродська.¹¹ У говірці села Замоштя Лельчицького району такий звук ми записали на місці *ɔ* в сильній позиції *за'пɔр*.

У східнополіському говорі української мови та суміжних білоруських відзначено наявність довгих голосних *ā*, *ē*, *ō*.¹² Вперше це явище описала О. Курило у с. Хоробичі, а ґрунтовно проаналізувала О. С. Біла. Наприкінці 90-х довготу голосних ми фіксували лише у кількох населених пунктах: *музā'лі*, *залāт'н'ік*, *бā'л'іц'* (45), *рā'д'іма* 'родимий знак', *вā'г'ітна*, *ā'чун'ала*, *кā'л'учка*, *бā'родаўка* (115), причому це, як правило, був *ā*. Довгий *ē* ми не відзначили в жодній говірці, і лише в Старих Боровичах Щорського району спорадично трапляється довгий *ō*: *вōл*, *кōр*. Одиничний випадок довготи *ō* зафіксовано нами і в західнополіській говірці: *гōд* (26). О. С. Біла відзначала відсутність довготи *a* перед наголошеним *a* такого ж творення.¹³ Ми в ряді випадків довготу *a* в такій позиції фіксували: *нā'рав'іц'а*, *кā'рат'* (115).

Під час польових досліджень виявлено ряд оригінальних рефлексій звукосполук *tɔrt*, *tʰrt*, *tɔlt*, *tʰlt*, закономірним розвитком яких

⁹ Жилко Ф. Т., *op. cit.* — С. 51.

¹⁰ Назарова Т. В., *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті*. — Київ 1985. — С. 46; Климчук Ф. Д., Кривицкий А. А., Никончук Н. В., *Полесские говоры в составе белорусского и украинского языков, [y:] Полесье. Материальная культура*. — Київ 1988. — С. 59.

¹¹ Конобродська В. Л., *Атлас поліського поховального обряду*. Рукопис. Зберігається в автора. Дослідниця позначає цей звук *ɨ* і кваліфікує як лабіалізований голосний заднього ряду високого піднесення. Відрізняється він від у меншим ступенем лабіалізації.

¹² Курило О., *Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробичів Городнянського району Чернігівської області*. — Київ 1924; Біла О. С., *Довгі голосні в зоні українсько-білоруських міждіалектних контактів, [y:] Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. — Київ 1970. — С. 245–257.

¹³ Біла О. С., *op. cit.* — С. 248.

для східнослов'янських мов вважається *-op-*, *-ep-*, *-ol-*, *-el-*. Так, поліські назви *лупи* на наддіалектному рівні представлені утвореннями: *'перга*, *'n'i^eрга*, *пер'га*, *'n'ерхот'*, *'пархот'*, *'парши*, *'пархи*¹⁴ < *n^ep(г,x)-. У випадку з кореневим *-a-* швидше маємо справу не з „аканням” на російському мовному ґрунті¹⁴ (тоді як пояснити поширеність утворень з *-a-* практично на всьому Поліссі), а оригінальним східнослов'янським виявом давньої звукосполюки¹⁵ *-ɔp-*

*п^ɔp- > *пар-*
пер-
пi^eр-.

Так само варто пояснювати і *-ɔp-* > *-up-* у слові *'жирло* 'стрижень чиряка' < *g^ɔrdlo;

-ɔm- > *-im-* — *'к'i'мел'* 'залишок ампутованої кінцівки' < *k^ɔml-;

-ɔl- > *-ul-* — *'кул'm'a* 'залишок ампутованої кінцівки' < *k^ɔlt-;

та, можливо, *-ɔp-* > *-up-* у фонетичному варіанті *'сутурга* < *su+d^ɔrga.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

1. Мотикали Брестський Брестська ¹⁶	16. Ковнятин Пінський Брестська
2. Рокитниця Жабинківський Брестська	17. Камінь Пінський Брестська
3. Кривляни Жабинківський Брестська	18. Синин Пінський Брестська
4. Радеж Малоритський Брестська	19. Кончиці Пінський Брестська
5. Олгуш Малоритський Брестська	20. Лемешевичі Пінський Брестська
6. Ляхівці Малоритський Брестська	21. Ласицьк Пінський Брестська
7. Яремичі Кобринський Брестська	22. Бостинь Лунинецький Брестська
8. Хабовичі Кобринський Брестська	23. Лахва Лунинецький Брестська
9. Войцешин Березівський Брестська	24. Глинка Столинський Брестська
10. Симоновичі Дрогичинський Брестська	25. Хоромськ Столинський Брестська
11. Зарічка Дрогичинський Брестська	26. Ольшани Столинський Брестська
12. Сваринь Дрогичинський Брестська	27. Дяковичі Житковицький Гомельська
13. Гортоль Івацевичський Брестська	28. Турів Житковицький Гомельська
14. Достоево Іванівський Брестська	29. Тоніж Лельчицький Гомельська
15. Мохро Іванівський Брестська	31. Стодоличі Лельчицький Гомельська

¹⁴ Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х тт. — Москва 1986. — Т. 3. — С. 210.

¹⁵ Козлова Р. М., *Структура праславянского слова*. — Гомель 1997. — С. 22.

¹⁶ Скорочення: Брестский Брестська = Брестский район, Брестська область (і далі).

30. Симоничі Лельчицький Гомельська
32. Замоштя Лельчицький Гомельська
33. Дорошевичі Петриківський Гомельська
34. Комаровичі Петриківський Гомельська
35. Челощевичі Петриківський Гомельська
36. Скригалів Мозирський Гомельська
37. Махновичі Мозирський Гомельська
38. Барбарів Мозирський Гомельська
39. Кочище Єльський Гомельська
40. Вербовичі Наровлянський Гомельська
41. Кірове Наровлянський Гомельська
42. Великі Автюки Калинковицький Гомельська
43. Великий Бір Хойниківський Гомельська
44. Верхні Жари Брагинський Гомельська
45. Ручаївка Лоївський Гомельська
46. Штунь Любомльський Волинська
47. Тур Ратнівський Волинська
48. Річиця Ратнівський Волинська
49. Велимче Ратнівський Волинська
50. Кримно Старовижівський Волинська
51. Красностав Володимир-Волинський Волинська
52. Воєгоща Камінь-Каширський Волинська
53. Верхи Камінь-Каширський Волинська
54. Уховецьк Ковельський Волинська
55. Поворськ Ковельський Волинська
56. Підріжжя Ковельський Волинська
57. Хорохорин Луцький Волинська
58. Печихвости Горохівський Волинська
59. Ветли Любешівський Волинська
60. Люб'язь Любешівський Волинська
61. Березичі Любешівський Волинська
62. Кукли Маневицький Волинська
63. Сильно Ківерцівський Волинська
64. Кутин Зарічненський Рівненська
65. Борове Зарічненський Рівненська
66. Жолкини Володимирецький Рівненська
67. Яполоть Костопільський Рівненська
68. Лісове Дубровицький Рівненська
69. Озерськ Дубровицький Рівненська
70. Берестя Дубровицький Рівненська
71. Чудель Сарненський Рівненська
72. Яцьковичі Березнівський Рівненська
73. Липки Гоцанський Рівненська
74. Дроздинь Рокитнівський Рівненська
75. Глинне Рокитнівський Рівненська
76. Борове Рокитнівський Рівненська
77. Перга Олевський Житомирська
78. Зубковичі Олевський Житомирська
79. Рясне Ємільчинський Житомирська
80. Киянка Ємільчинський Житомирська
81. Курчиця Новоград-Волинський Житомирська
82. Тхорин Овруцький Житомирська
83. Виступовичі Овруцький Житомирська
84. Гошів Овруцький Житомирська
85. Норинськ Овруцький Житомирська
86. Старі Новаки Лугинський Житомирська
87. Поліське Коростенський Житомирська
88. Мелені Коростенський Житомирська
89. Рижани Володарсько-Волинський Житомирська
90. Стирти Черняхівський Житомирська
91. Ноздрище Народицький Житомирська
92. Пиріжки Малинський Житомирська
93. Чоповичі Малинський Житомирська
94. Вишевичі Радомишльський Житомирська

95. Буда-Варовичі Поліський Київська
96. Розважів Іванківський Київська
97. Старі Яриловичі Ріпкинський
Чернігівська
98. Малий Зліїв Ріпкинський
Чернігівська
99. Велика Весь Ріпкинський
Чернігівська
100. Плехів Чернігівський Чернігівська
101. Дніпровське Чернігівський
Чернігівська
102. Тарасів Козелецький Чернігівська
103. Хоробичі Городнянський
Чернігівська
104. Мощенка Городнянський
Чернігівська
105. Макишин Городнянський
Чернігівська
106. Ковчин Куликівський Чернігівська
107. Дягова Менський Чернігівська
108. Ховми Борзнянський Чернігівська
109. Семенівка Семенівський
Чернігівська
110. Жадово Семенівський
Чернігівська
111. Лупасово Корюківський
Чернігівська
112. Грем'яч Новгород-Сіверський
Чернігівська
113. Блистава Новгород-Сіверський
Чернігівська
114. Карильське Коропський
Чернігівська
115. Старі Боровичі Щорський
Чернігівська
116. Вереси Житомирський
Житомирська
117. Кашперівка Козятинський
Вінницька
118. Красівка Баранівський
Житомирська
119. Ласки Народицький Житомирська
120. Замисловичі Олевський
Житомирська
121. Ємільчине Ємільчинський
Житомирська
122. Скраглівка Баранівський
Житомирська
123. Білогір'я Хмельницький
Хмельницька
124. Сербо-Слобідка Ємільчинський
Житомирська
125. Жовтневе Славуцький
Хмельницька
126. Ярославка Ружинський
Житомирська
127. Борщів Радомишльський
Житомирська
128. Ярунь Новоград-Волинський
Житомирська
129. Радогоща Лугинський
Житомирська
130. Верхівня Ружинський
Житомирська
131. Станіславка Дзержинський
Житомирська
132. Коростишів Коростишівський
Житомирська
133. Ушомир Коростенський
Житомирська
134. Вулька Лунинецький Брестська
135. Народичі Народицький
Житомирська

Viktor Moisienko

Phonetic Peculiarities of the Polesie Dialect

The paper asserts that it is not only the lexical-semantic system of a language that responds to all social processes, but changes are also felt on the phonetic level. Their causes are both linguistic and non-linguistic factors. This is exemplified by the facts that show that in the Zhytomir region's dialects in the late 1990s diphthongs are a sporadic occurrence whereas in the 1950–1970s they were still very common.

Having examined dialectal records of different years the author concludes that a consistent development of diphthongs into monophthongs is taking place (in accordance with the law of language economy) as well as substitution of ordinary vowels for diphthongs.